

УДК 808.2:801

Ласка І. В., Пархоменко О. М.

МОНТЕСК'Є ПРО ПЕРЕКЛАД: МЕТАФОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ІЗ ЖИВОПИСОМ МІКЕЛАНДЖЕЛО І РАФАЕЛЯ

У статті на основі критичного аналізу висловлювань Монтеस्क'є про переклад у контексті його творів і на історико-культурному тлі доби спростовано міф про його «перекладацький скептицизм». Основний акцент зроблено на розкритті змісту метафоричних паралелей перекладу із живописом геніїв італійського Ренесансу Мікеланджело і Рафаеля.
Ключові слова: історія перекладу, переклад доби Просвітництва, перекладацький скептицизм, критика перекладу, живописна метафора перекладу, вимоги до перекладу.

Ласка І. В., Пархоменко О. М. Монтеस्क'є о переводе: метафорические параллели с живописью Микеланджело и Рафаэля. – Статья.

В статье на основе критического анализа высказываний Монтеस्क'є о переводе в контексте его произведений и на историко-культурном фоне эпохи опровергается миф о его «переводческом скептицизме». Основной акцент сделан на раскрытии содержания метафорических параллелей между переводом и живописью гениев итальянского Ренессанса Микеланджело и Рафаэля.

Ключевые слова: история перевода, перевод в век Просвещения, переводческий скептицизм, критика перевода, живописная метафора перевода, требования к переводу.

Laska I. V., Parkhomenko O. M. Montesquieu about translation: metaphorical parallels with the painting of Michelangelo and Raphael. – Article.

In the article, based on a critical analysis of Montesquieu's statements about the translation in the context of his works and on the historical and cultural background of the XVIII c., the myth of his "translation scepticism" is refuted. The main emphasis is on revealing the content of his metaphorical parallels between the translation and painting of the geniuses of the Italian Renaissance Michelangelo and Raphael.

Key words: history of translation, translation into the age of Enlightenment, translation scepticism, translation criticism, picturesque translation metaphor; translation requirements.

Предметом дослідження обрано погляди на переклад провідного філософа французького Просвітництва Шарля-Люї де Монтеस्क'є (Charles-Louis de Montesquieu, 1689–1755 pp.). Мета дослідження полягає у спростуванні міфу про «перекладацький скептицизм» Монтеस्क'є, поширеного у працях з історії перекладу. Головними завданнями дослідження визначено: критичний аналіз поглядів на ставлення Монтеस्क'є до перекладу, уточнення сенсу висловлювань філософа про переклад у контексті його творів на історико-культурному тлі доби. Основний акцент у статті зроблено на розкритті змісту метафоричних паралелей перекладу із живописом геніїв італійського Ренесансу Мікеланджело і Рафаеля. Серед матеріалів дослідження найважливіше місце займає лист-відповідь Монтеस्क'є на запитання женецького пастора Жакоба Верне щодо вживання звертання в перекладі Біблії, який залишався досі поза увагою дослідників. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена інтересом сучасної науки про переклад, яка успішно долає обмеженість вузьколінгвістичного спрямування до свого історичного минулого.

У працях з історії французького перекладу, коли йдеться про добу Просвітництва, як правило, розглядаються концепції перекладу, представлені авторами відповідних статей до «Енциклопедії» Ніколя Бозе і Жаном-Франсуа Мармонтелем, праця д'Алямбера «Зауваги про мистецтво перекладу», а також погляди на переклад Дені Дідро, цікаві своїм семіотичним спрямуванням. Ім'я Монтеस्क'є

згадується лише у зв'язку зі змінами у ставленні до перекладу на початку століття. Після так званої суперечки Давніх і Нових, останнім спалахом якої стала дискусія між Анною Дасье й Ударом де ля Мотом щодо перекладів Гомера, у системі літературно-культурних цінностей французька мова і література остаточно потіснили античність. Як відзначають історіографи, переклад відходить на другий план, уступаючи першість творчості, він втрачає частину своїх важливих у минулому суспільно-культурних функцій: *У країні, де завжди із часів Ренесансу поступ розуму, мови й літератури йшов разом із відкриттям давніх авторів, цивілізаційна місія перекладу завершилася. Дух звільняється від опіки античності, а література – від опіки перекладу* (Тут і далі переклад цитованих текстів наш. – І. Л., О. П.) [1, с. 58]. Очевидно, Д'юльст налаштований надто категорично, коли заявляє про завершення цивілізаційної місії перекладу. Йдеться, швидше, про втрату перекладом частини його функцій або лише про зміщення ціннісних акцентів з одних функцій на інші. Якщо у XVI ст. перед перекладом стояло завдання розвитку та вдосконалення національної мови, збагачення її словника, ознайомлення з найкращими творами античного мистецтва слова, які мали стати взірцем для наслідування і створення національної літератури, то для XVIII ст. ці завдання втрачають актуальність. Французька мова не лише визначила свої нормативні правила вжитку, отримала свою граматику і словник, але і стала мовою великої європейської літератури,

набула широкого міжнародного визнання як мова дипломатії, науки і філософії.

Зміну ставлення до перекладу і його суспільної ролі підсумував Монтеस्क'є у відомій бесіді двох персонажів «Перських листів»:

– *Хочу повідомити вам велику новину: я щойно віддав на суд читача свого Горація. – Як! – Здивувався геометр. – Його читають уже дві тисячі років. – Ви мене не зовсім зрозуміли, – відповів той, – я щойно видрукував переклад цього давнього автора, вже двадцять років я займаюся перекладами. – То що, пане, – промовив геометр, – уже двадцять років як ви не думаєте? Ви говорите замість інших, а вони думають за вас?* [9, с. 316]. Персонаж Монтеस्क'є порівнює переклади до мідяків, які мають однакову цінність із золотими монетами і навіть частіше використовуються простим народом, проте мають погану пробу і низьку вартість. Уточнюючи традиційну метафору перекладу як оживлення мертвих (Годо, де Сасі та ін.), він додає, що перекладач повертає творові тіло, але не вдихає в нього душу [9, с. 317].

Саме цей уривок наводить Оргелен у своїй «Антології», зазначивши, що «128 лист Ріка до Узбека добре відбиває думку Нових, для яких переклад Давніх став негідним віку раціоналізму» [2, с. 107]. Жорж Мунен, який теж коментує цей текст, на відміну від багатьох інших авторів, бачить у ньому не лише влучну шпильку чи епіграму, а конкретно датований аргумент переконаного прихильника Нових у конкретному ідеологічному контексті 1721 р. (кілька років після суперечки між Анною Дасьє й Ударом де ля Мотом): «*Випад раціоналіста доби Просвітництва, який не погоджується з тим, щоб людський дух було замкнено в античності, перекладений чи ні*» [3, с. 12–13].

Цитата з «Перських листів» стала хрестоматійною і повторюється в багатьох працях і підручниках з історії перекладу на підтвердження зміни ставлення до цього жанру літератури на початку XVIII ст. [6, с. 58; 7, с. 104]. Саме вона є основним аргументом на користь поширеної тези про «перекладацький скептицизм» Монтеस्क'є. Проте, на наш погляд, не все так просто. Передусім потрібно взяти до уваги, що такі думки про переклад висловлює не сам Монтеस्क'є, а один із вигаданих ним персонажів, і не варто ототожнювати з ним автора, як це переконливо показав ще М. Бахтін. Принаймні необхідно поставити собі запитання, якою мірою персонаж геометра є рупором самого автора. Поданий нижче аналіз паралелей між перекладом і живописом метрів італійського Відродження, які проводить Монтеस्क'є, дає підстави для сумнівів в однозначному трактуванні його ставлення до перекладу як песимістичного.

У ролі критика перекладу, яку він мав відвагу взяти на себе попри недостатнє знання грецької мови [4, с. 141–143], Монтеस्क'є теж має не найкра-

щу репутацію. Найбільш знайомі своєю уїдливістю є його порівняльні портрети Удара де ля Мота й Анни Дасьє. Спершу «Ліада» у перекладі де ля Мота здалася Монтеस्क'є «чудовою», а перекладача він називає «чаклуном, який нас спокушує силою своїх чарів» [10, Vol. I, p. 116]. Згодом французький філософ, остереігаючись цих чарів, змінив свою думку на більш критичну і зазначає в пізніших нотатках: «*П. де ля Мотові бракувало почуття, і його розум був обмеженим внаслідок спілкування з людьми, які вміли лише базикати, ні вони, ні він нічогосінько не відали і не знали про античність <...>*» [10, Vol. II, p. 894]. Очевидно, саме із цієї причини «*<...> під його пером Гомер стає сухим, він хоче зробити його вигадливим, тоді як Гомер є великим, а коли Гомер [у нього] стає простим, він втрачає свої принади, як зачаровані палаци стають пустками*» [4, с. 143, п. 21].

Щодо Анни Дасьє критика Монтеस्क'є більш нищівна: «*<...> пані Дасьє, навпаки, додала до всіх недоліків Гомера ще всі недоліки свого ума, всі недоліки своїх студій, і навіть наважуся сказати, всі недоліки своєї статі, подібно до тих забобонних жриць, що безчестять бога, якому поклоняються, і послаблюють релігію, бо посилюють культ*» [10, Vol. I, p. 116]. Скепсис щодо студій і розуму званої елліністки, а тим більше дещо зневажливий сексистський тон, очевидно, не можуть не вразити сучасного читача.

Про неоднозначність поглядів Монтеस्क'є на переклад свідчить ще одна його спроба критики перекладу в рукописному фрагменті, де він ділиться враженнями від нового перекладу «Одиссеї» Гомера, здійсненого Де ля Вальтері: «*Я прочитав переклад «Одиссеї» Гомера п. Де ля Вальтері, я його не порівнював із перекладом пані Дасьє, мені здається, що цей переклад зроблено з більшою пристрасстю, і визнаю, що читаючи його, я відчув безконечний шарм, не пригадую, щоб переклад пані Дасьє викликав у мене подібне відчуття, але я їх порівняю. Мені сказали, що переклад п. Де ля Вальтері не є точним. Це зовсім не говорить щось проти Гомера, бо звільнивши Гомера від тісного буквализму і надавши йому французького духу й виразу, його зробили приємнішим і подібнішим до самого себе <...>*» [10, Vol. III, p. 1681]. Таким чином, Монтеस्क'є ніби виправдовує перекладацький метод Вальтері і переконаний, що подібне прикрашання пішло лише на користь перекладу, бо сама суть поеми Гомера є чудовою, адже прикрашати поганий твір немає жодного сенсу – він все одно залишиться поганим. Нам, однак, здається, що наведений фрагмент говорить не стільки про компетентність Монтеस्क'є як критика перекладу давніх текстів, скільки про його щире захоплення шедевром Гомера.

Перекладаючи поеми Гомера, Де ля Вальтері дотримувалася принципів естетики слова класи-

цизму, орієнтованої на правильний узус і добрий смак, і його перекладацький метод повністю відповідає поширеній у XVIII ст. практиці перекладу, що сформувалася ще з часів Перро д'Аблянкура: *«Щоб запобігти відразі, яку делікатність нашого часу могла б викликати до мого перекладу, я наблизив звичаї давніх [до наших] наскільки це було можливо. Я не наважився показати Ахілла, Патрокла, Одиссея й Аякса на кухні і висловити всі ті речі, які поетові не важко представити. Я послуговувався загальними термінами, а не передавав усі ці подробиці, зокрема щодо певних речей, які нам сьогодні здаються низькими і передали б думку протилежну до авторової, який зовсім не вважав їх невідповідними розумові і природі»* [8, с. V–VI]. Переклад Де Ля Вальтері до кінця залишався зразковим для Монтеस्क'є: саме з нього на початку 50-х рр. він робить добірку цитат із Гомера, які використовує у редагуванні деяких розділів основної своєї праці «Про дух законів» [4, с. 145–146].

Складається враження, що спосіб перекладу Гомерових поем, задекларований Де Ля Вальтері, є близьким і прийнятним для Монтеस्क'є, який у передмові до «Перських листів» бере на себе роль перекладача і стисло знайомить читача зі своїм методом перекладу, що насправді також мало чим відрізняється від успадкованої з XVII ст. практики пристосування тексту оригіналу до читацьких смаків, його вдосконалення відповідно до естетики класицизму: *«Я зробив лише справу перекладача: уся моя трудність полягала в тому, щоб пристосувати твір до наших звичаїв. Я звільнив читача від азійської мови наскільки це було можливо, врятував його від безлічі пишномовних виразів, від яких його б змудило до самих небес»* [9, с. 6].

Також перекладач уважав за потрібне вилучити з тексту довгі компліменти, властиві східним культурам, а також зайві подробиці. Проте, аналізуючи ці слова, слід взяти до уваги, що йдеться насправді про фіктивний переклад і про образ автора-перекладача, який Монтеस्क'є пропонує читачеві, а не про самого французького філософа. Відповідно, він повинен висловлювати думки, що співпадають з уявленнями читача про переклад, а вони були здебільшого саме такими. Принагідно зазначимо також, що в листі до Верне, як буде показано нижче, Монтеस्क'є якраз заперечує проти спроб нав'язати давнім текстам у перекладі новочасну ввічливість і делікатність.

На основі наведених вище цитат із передмови до «Перських листів» і відгуку про переклад Гомерової поеми, виконаний Де Ля Вальтері, може скластися досить фрагментарне і поверхове уявлення про ставлення Монтеस्क'є до перекладу, підсилене розтиражованою у хрестоматіях і підручниках думкою про «перекладацький скептицизм»

Монтеस्क'є. Насправді набагато цікавішими для історії перекладознавства є запропоновані Монтеस्क'є метафоричні паралелі перекладу із живописом геніїв італійського Ренесансу Мікеланджело і Рафаеля, у яких наявні глибокі думки про природу перекладу і завдання перекладача.

Попри репутацію великого скептика, яку Монтеस्क'є отримав завдяки виведеному в «Перських листах» персонажу бездумного перекладача, женевський пастор Жакоб Верне, переконаний прихильник французького філософа і видавець його «Духу законів», звертається до нього із проханням висловити міркування щодо проблеми вживання маркерів ввічливості у перекладі Біблії, яка так його хвилювала. Монтеस्क'є, скромно визнавши, що питання не належить безпосередньо до його компетенції і він лише зібрав до купи різні думки, необхідні для його вирішення, висловлює передусім свою підтримку позиції Верне та його аргументам проти вживання *vous* із значенням однини в перекладі Біблії [12, с. 157–158]. На переконання автора листа, переклад Святого письма не є справою моди чи ввічливості. Отже, не потрібно звертати увагу на новочасні витонченості, тим паче, що вони походять із варварських звичаїв. Стиль Святого письма, як зазначає Монтеस्क'є, вирізняється своєю поетичністю, а висока французька поезія має традицію вживання займенника *toi*, який несе в цьому випадку особливе смислове навантаження, додаючи звертанню шляхетності. Монтеस्क'є нагадує, що за своїм духом протестантська віра завжди прагнула наблизити переклади Біблії до оригіналу, зберегти його поезію і водночас зробити доступним: *«У своїй протестантській релігії, попри бажання читати Біблію мовою простого народу, ви вирішили, однак, зберегти її оригінальність і відійшли від просторічних способів вислову. Свідченням цьому є те, що ви переклали поезію поезією»* [12, с. 159].

Формулюючи свою відповідь на запитання Верне, Монтеस्क'є виходить із картезіанського принципу, який ставить на перше місце розум і логіку. До тексту Біблії філософ підходив із наукових позицій і бачив у ньому передусім неоціненний історичний документ: *«Мені здається, що Святе письмо є шанованим саме за правду картини життя, і звичаї патріархів є справжніми, тому що навіть сьогодні араби й народи країн патріархів живуть так само. Це велика передумова правдивості всієї книги <...>»* [10, Vol. II, n. 1338].

Оскільки *vous*, звернене до однієї особи, суперечить логіці, філософ кваліфікує його як недолік новочасних мов і пропонує на цій підставі загальну стратегію перекладу не лише Біблії, але й Корану, чи священних книг будь-яких інших релігій: слід поважати природу цих книг, зберігати у перекладі їх оригінальний характер і не вживати в них просторічних виразів [12, с. 159]. Підсумовуючи

свою позицію, Монтеस्क'є наполягає на відході від тогочасної удаваної ввічливості і необхідності зберегти первинну простоту і чистоту Святого письма: *«Отже, я вважаю, Пане, що коли в Женеві хочуть зробити переклад Святого письма, який був би мужнім і сильним, необхідно відходити, наскільки це можливо, від новітніх проявів удаваності. Вони із самого початку не сподобались навіть у нас, досить згадати отця Буура, який через це виставив себе на посміховисько, коли захотів перекладати»* [12, с. 160]. Характерно, що французький філософ наділяє свій ідеал перекладу не звичними для перекладацького дискурсу тих часів якостями вірності і краси, а гендерно маркованими рисами мужності і сили.

Основним моментом усього листа є його кінцівка із закликом, зверненим до женецьких перекладачів Біблії: *«Збережіть у перекладі давній вигляд і вбрання, малюйте, як малював Мікеланджело, а коли спускаєтесь до речей не таких величких, малюйте, як Рафаель малював у лоджіях персонажів Старого заповіту, зберігаючи його простоту і чистоту»* [12, с. 160]. Як бачимо, для підсилення своєї позиції філософ звертається тут до подвійного метафоричного образу перекладу як переодягання і перекладу як живописного зображення. Зупинимось докладніше на метафоричній паралелі перекладу із живописом, яка є, на наш погляд, ключовою для розуміння ставлення Монтеस्क'є до перекладу.

Щоб дати відповідь на питання, у чому полягає справжній сенс заклику Монтеस्क'є, адресованого женецьким перекладачам Біблії, – малювати, як це робили Мікеланджело і Рафаель, – потрібно звернутися до його оцінок творчості геніїв італійського Відродження. Метафоричні паралелі перекладу із живописом Мікеланджело і Рафаеля не були випадковими для французького філософа. Під час своєї подорожі до Італії 1728 р. він майже півроку перебував у Римі, де познайомився, серед іншого, із шедеврами італійських майстрів. Він залишив не лише нотатки із враженнями від подорожі, але й теоретичні праці з філософії мистецтва й естетики [11]. Селін Спектор, авторка статті «Arts» у «Словнику Монтеस्क'є», зазначає, що у пластичному мистецтві він *«захоплювався великою простотою, шляхетністю і величчю природності, а не перенасиченістю, що є джерелом неясності»* [5]. Сам Монтеस्क'є, відвідавши папський палац у Ватикані, висловлює в нотатках із подорожі своє щире захоплення розписами Рафаеля за мотивами Старого заповіту у його Лоджіях: *«Перше. Лоджії Рафаеля – божественний і чудовий твір. Яка вірність рисунку! Яка краса! Яка природність! Це зовсім не живопис, це сама натура. <...> Вреши, здається, що сам Бог використовує руку Рафаеля для творіння»* [13, Т. 1, с. 239].

Узагальнюючи, у статті «Goût» до «Енциклопедії» Монтеस्क'є зазначає, що великі прикраси рідко є красивими, і одяг простих пастушок часто гарніший. Ми захоплюємося величчю складок тканин у Веронезе, але більше зворушені простотою Рафаеля і чистотою Корреджо [11, с. 766]. На переконання Монтеस्क'є, саме природність і відсутність будь-якої манірності надає творам Рафаеля найвищої досконалості, і досягається вона наслідуванням природи такою, як вона є, а не якимось особливим стилем художника [13, Т. 1, с. 240]. На цій шляхетній простоті Рафаєлевих персонажів Старого заповіту, відсутності надуманих чи штучно доданих сучасних оздоб, красі й експресії фігур Монтеस्क'є наполягає і в інших записах свого щоденника з подорожі до Італії [9, Т. 1, с. 259]. Звідси маємо зробити висновок, що саме таких рис Монтеस्क'є вимагає від стилю перекладу.

Отже, метафорично транспонуючи зазначену рису художніх шедеврів Рафаеля на сферу перекладацтва, Монтеस्क'є фактично вимагає перекладу, подібного до «прозорого скельця», а його авторові надає роль «невидимого перекладача». Це порівняння спрямоване проти будь-якого перенесення на переклад новочасних правил увічливості й доброго смаку на догоду читачеві і приписує перекладачу «наслідувати природу», тобто відтворювати оригінал таким, як він є, зберігати природність його мови і персонажів.

Ще вище Монтеस्क'є ставить розписи Мікеланджело зі сценами Створення світу на склепіннях Сікстинської каплиці й Останнього суду на її стіні за вітварем, які вочевидь були взірцем для Рафаеля: *«Ніщо не дає кращого уявлення про геній Мікеланджело, як цей розпис, і я не гадаю, що Лоджії Рафаеля вартують більше. <...> Зрештою, є в його картинах якась велич, якась сила в постаннях, велична манера, яка дивує розум»* [13, Т. 1, с. 246]. На думку філософа, сюжети й персонажі Мікеланджело вирізняються саме благородством і величчю: *«Мікеланджело майстерно надає шляхетності усім своїм сюжетам. <...> Не існує жодного твору Мікеланджело, у який він не вклав би чогось шляхетного. Навіть у його шкідливих знаходимо щось величне, як у незавершених віршах Вергілія»* [11, с. 767].

Творам обох художників, Мікеланджело і Рафаеля, властива природна краса і простота, яку так високо ставив Монтеस्क'є – противник будь-якої удаваності. Обох він порівнює зі своїм улюбленим поетом Вергілієм. Загалом Монтеस्क'є, як зазначає авторка цитованої вище статті «Art» до «Словника Монтеस्क'є» Селін Спектор, *«цінує силу так само, як і красу, Мікеланджело так само, як Рафаеля»* [5]. Отже, у персонажах Старого заповіту, зображених Мікеланджело на склепіннях Сікстинської каплиці, Монтеस्क'є приваблювала передусім антична простота, сила і

шляхетність. Метафорично порівнюючи переклад піднесених місць Біблії з розписами Мікеланджело, Монтеस्क'є тим самим радить перекладачам зберігати простоту, силу і шляхетність оригіналу [10, Vol. 1, с. 117].

Таким чином, Монтеस्क'є ставить перед перекладачами Біблії надзвичайно амбітне надзавдання – перекладати так, як малювали Мікеланджело і Рафаель, і тим самим підносить переклад на рівень творчості геніїв італійського Ренесансу.

Підсумовуючи, наголосимо також, що вже сам факт встановлення метафоричної паралелі перекладу із живописом Мікеланджело і Рафаеля свідчить про місце і статус, якого надає перекладові Монтеस्क'є. Відтак очевидно, що його позицію стосовно перекладу не варто ототожнювати зі ставленням до перекладу, відображеним у знаменитій сцені з «Перських листів», чи принципами, анонсованими фіктивним перекладачем із передмови до цього твору.

Література

1. D'hulst L. Cent ans de théorie française de la traduction. De Batteux à Littré (1748–1847) / L. D'hulst. – Presses Universitaires de Lille, 1990. – 256 p.
2. Horguelin P.A. Anthologie de la manière de traduire: domaine français / P.A. Horguelin. – Préface ; Montréal: Linguatex, 1981. – 230 p.; Delisle J. Histoire de la traduction / J. Delisle, G. Lafond. – Université d'Ottawa, 2005. – P. 107.
3. Mounin G. Les Belles Infidèles / G.Mounin. – Paris : Cahier du Sud, 1955. – 159 p.
4. Rotta S. L'Homère de Montesquieu / S. Rotta [Ressource électronique]. – Accès : http://www.eliohs.unifi.it/testi/900/rotta/rotta_omero.html.
5. Spector C. Arts / C. Spector // Dictionnaire Montesquieu, sous la direction de Catherine Volpillac-Augier, ENS de Lyon. – Septembre 2013 [Ressource électronique]. – Accès : <http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr/fr/article/1376473758/fr>.
6. Van Hoof H. Histoire de la traduction en occident / H. Van Hoof. – Paris : Duculot, 1991. – 367 p.
7. Vrinat-Nicolov M. Miroir de l'altérité. La traduction / M. Vrinat-Nicolov. – Grenoble : ELLUG, 2006. – 198 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

8. La Valterie de. L'Iliade d'Homère. Préface / Nouv. traduction. Tome premier // Seigneur de La Valterie (tr.). – Paris, C.Barbin, M.DC.LXXXI. – P. V–VI [Ressource électronique]. – Accès : https://books.google.com.ua/books?id=qqvZ003mzd0C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage.
9. Montesquieu Charles Louis de. Lettre CXXXVIII, 1719 (Rica à Usbeck, le dernier de la lune de Rebiab, 2, 1719) // Ch. L. de Montesquieu. Lettres persanes. – Paris, Baudouin frères éditeurs, MDCCCXXVIII. – P. 316–317 [Ressource électronique]. – Accès : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6334100b/fl.item.zoom>.
10. Montesquieu Charles Louis de. Pensées / Montedite. Édition critique des Pensées de Montesquieu / C. Dornier (éd.). – Vol. I, II, III // Ch. L. de Montesquieu. – Presses universitaires de Caen, 2013 [Ressource électronique]. – Accès : <https://www.unicaen.fr/services/puc/sources/Montesquieu/index.php?texte=1681>.
11. Montesquieu Charles Louis de. Fragment sur le GOÛT ajouté à l'article de l'Encyclopédie / Diderot Denis, D'Alembert Jean le Rond. Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. – 1 éd. – T. 7. – 1757 – P. 762–770 [Ressource électronique]. – Accès : https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/1re_%C3%A9dition/GOUT.
12. Montesquieu Charles Louis de. Copie d'une Lettre de Monsieur le Président de Montesquieu / J. Vernet // Lettres sur la coutume moderne d'employer le Vous au lieu du Tu. – A la Haye, Chés Daniel Aillaud, M.DCC.LII. – P. 157–160 [Ressource électronique]. – Accès : https://books.google.ru/books?id=IZYPAAAAQAAJ&lr=&hl=ru&source=gbs_book_other_versions_r&cad=4.
13. Montesquieu Charles Louis de. Voyage en Italie // Voyages de Montesquieu publiés par le Baron Albert de Montesquieu : T. I–II. – Bordeaux : Imprimerie G. Gounouilhau, M.DCCC.XCIV. – T. 1. – P. 193–380; T. 2. – P. 3–126 [Ressource électronique]. – Accès : <https://archive.org/details/voyagesdemontesq01mont>.